

Н.Г. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романында хоос омалар

«Ыраххы аалда» романдагы оңныг матырларның омалары

Романдағы полған на хоос ома пос ондайынча өөн талазығны, өөн сағысты чарыдарға полысча. Матырларның омаларын толдыра чарыдар үчүн, автор пасха-пасха хоос ондайларнаң тuzаланча. Иткен киректері, чоохтары, істіндегі сағыстары хоостыра, арғыстарының паалаанын санға алып, чир-чайаанның омазын хоостап, чонның хыйға сөстерінең тuzаланып, матырларның хылиин толдыразынаң хоостапча.

Романда толдыразынаң *Хоортай* ағаның омазы чайал парған. Пу омада автор улуғ частығ, ухаанчы, хыйға сағыстығ, амыр хылыхтығ апсахтың хылиин піріктіре хоостап салған. Хоортай ағаның омазында хакас чонның иң чახсы сарилары чыыл парғаннар: кізее паарсах чалахай хылығы, хыйға сағызы, ап-арығ көңні, пай тілі, иптіг тудынызы. Хоортай апсах аар-чүкке пастырбаан чалахай хылыхтығ, хабынчах сағыстығ. Ол ит полбас тоғыс таа чоғыл: тимір таптачаң, пычах, изер итчең, хаңза хоостачаң, чүген тікчең, извёстка өртечең, чөгет хайнатчаң, түүс, чірче, аях итчең. Ағаа хоза, саас итчең, хузух, чистек теерчең, палыхтачаң, мискелечең. Өөн тоғызы – чылғы күзетчізі. Сидік чылларны көрерге киліскен ағаа, че аар чуртас аның чалахай, нымзах, хормачы хылиин чох итпеен. Сизіктіг кізі Польшцевтернің хасхы ниместерін чүреенең оңарча. Орыс сөбірезінің хылиин, ондайларын орта піліп, пос кізізіне чіли паарсапча. Апсахтың омазын чарыдар үчүн, автор аны хончых тарынаң ас-тамах үлезіп чуртапчатханын көзітче. Хакас чонның иб аразындағы паза пасха даа кибірлеріне Арина Петровнаны үгретче. Хачаннаң малнаң өскен кізі хойның идін палты чох прай оохтабысча, «өскі идін» Хапында олох сизін салча. Иптіг тудынчатхан паза чоохтас пілчеткен кізіні прай аал улуғлапча. Ол пірдеезінең чалтанминча, пайлардаң даа хорыхпинча, «хамға, айнаа киртінминче». Нинче хати ол Аларчон хамны ачитхан, «чойзың» теен. Прайзынаң пурун Пычонның чабал киректерін

сизініп, апсах олардаң тоғыр позы күрезіг апар сыхча паза, Совет хонығы нима ағылчатханын оңарылып, наа чуртас пүдірерінде өткін араласча. Хоортай апсахтың, комбедтің устағчызы полып, чиит ле кізі чіли тоғынчатханында, наа хоных чуртасха кірчеткен туста, чох-чоостарның сағыс-көгізі алысханын сизінерге чарир.

Романда ідөк *Сағдай*ның омазы уғаа чарых хоостал парған. Пу ортылан парған частығ, пик пүдістіг, тоғысха күс, сыдамахтығ, сиргек кізі. Сынап Хоортай ағаның омазы көбізін авторның чооғында іле сыхчатхан полза, пу артых-пузух чоохтанмас кізінің омазын аның иткен тоғызы, тудынғаны паза, позының чуртазын үзүріп, сағысха түскені пастыра чарытча. Позының чуртазынаңар ол күліп арах сағынча. Пай Хапыңда «чырғаллығ» чуртапчатханын сағынып, Сағдай көп нима сизінче. Пычонның сүмезіне түзіп, сала кинен парбинча. Че орыс ирепчінің полы-зиінаң Минсуғда имненіп алча. Аалда хасхылардаң тоғыр күрезіг пасталғандох, ол, аңдар кіріп, махачы тудынча.

Сағдайның хылиин чарыдарында автор чир-чайаанның омазынаң килістіре тузаланча. Хақаннаң чазыда малнаң чөріп, Сағдай чир-чайааннаң пірлес парған. Олар пір тыннығ осхастар. Харасхы хараада чылтыстарзар көріп, оларнаң хада позының чуртазынаңар сағысха түсче. Че пірее туста чир-чайаан саңай тоғыр-пасха көзіділче. Сағдай, чылғыларын тілеп, Ағбан суғда сала хыйалға кір парбинча. Ибіркі чирде «хустар тахпахтасча, сарысха-тырлос сыр-сар чайча, че Сағдай улуғ чобағда чөрче».

Ідөк чир-чайааннаң палғалыстыра *Домнаның, Кнайның, Терпейнең Канойның* омалары хоосталчалар. Олар, ырах чазыда мал хадарып, чилгенаңмырға хатып парған сырайлығ хайдағ даа сидіктерні тобырарға көнік парғаннар.

Домнаның омазында өөн хакас ипчінің хылии көзіділче. Ибде прай нима аның ус холынаң иділче. Аннаң хығырығчаа көп нима піліп аларға чарир: хайди теері истирге, хайди тон, мелейлер, чітіг тумзухтығ тім сапогтар тігерге, ан. п. «Пу ипчінің иргектігі, пызығ холлығы» прай аалларча тарапча. Хой

хадарчатса, ол андағох күлүк, пик сындырлығ. Мында авторның этнограф полчатханын сизінчебіс. Ідөк автор аның наа чуртассар тартылчатханын хоостапча. Комбедтің тоғызын пиктирге полызып, чон изін хайраллап, улуғ тоғыс апарча.

Аның хызы *Кнай* андағох тоғысха күс, ус холлығ, иптіг хылыхтығ, ібезінең пір дее халбас. Аның хылығын тахпахтары хоостыра сизінчебіс. Ол чуртасха өрінче, чүреенде төріпчеткен хыныс аны өөрлетче. Ол аны тахпах хоостыра читірге:

Тискер чил асхан хусхачах

Тизе хах парды чүреемні,

Тискінде осхас хызычах

Тискір полбинчадыр хынызын.

Саңай пасха хылыхтығ *Онис* ипчі көзіділче. Морсымның тілліг, хормачы, өткін, тахпахтарнаң тuzаланып, Хапыңның харамын күлкее тартыпча. Кізіден чалтанмас, сағынчатхан сағызын, істінде ал чөрбин, іле сығарча. Орыстарнаң ынағ лазып, көп нимее үгренип алча. Позы даа Аринаны хакас тіліне үгретче, школа азарға полысча. Сизіктіг, ачых-чарых, сарынчы ипчі.

Оларнаң хости сым одырбас, харахтары ысха хызар парған чалчы *Агу* хыс көзіділче. Ол полған на кізіден хорыхчаң, че хақан хасхылардаң тоғыр күрезіг пасталыбысханда, хайдағ ниме полчатханын сизініп, хасхаа хысхырғанда, пастап үні сыхханға позы даа өрін парған.

Чалчыларның аразында хақан даа чобаға түспес *Анах* ідөк пос ондайли арландыра чарыдылча. Ол удаа күлкістіг нимелерге кір парча. Көзідімге алза, теербен хазартарға извёстка апарчадып, толдыра таарлаан хаңаалығ тирен кичіге кір парча, извёстказы, тізең, чырлап, хайнап сыхча. Пічік тее пілбезе, чуртастағы читпес киректерні позы сизінче, орта үзүріп одырча. Ол пілче, кемнер андағ «хызыллар» паза «ахтар». Позы Почкаев тее полза, ол Хапың осхас пай нимес. Хызылларның саринда полчатханын аның абдыраны хызыл сырнаң сырлап салар көңні киречілепче: «Хызыл – күстіг сыр, күстіг

өң, – тіпче Апах. – Хызылларнаң ахтарны пілчезің ме? Кем асхан? – ізебінең хызыл сүбүрек сығарған. – Мына мындағ истіглер асхан. Аннаңар абдырамны хызылнаң».

Н. Доможаков романда *Полынецтер сөбірезі* хоостыра хакас чонның орыстарнаң ынархасчатханын килістіре көзітче. Пу сөбіре ыраххы хакас аалдағы чонны Минсуғдағы большевиктернең палғалыстырча, наа чуртас үчүн күрезіг апарча. Сабис хыйалға кір парып, аны арачылап, олар пу аалда саңай халчалар.

Фёдор Павлович алып осхас сынның, андағох күстіг, иптіг оңдайлығ, прай ниме ит пілчеткен, ачых-чарых, чонға паарсах хылиинаң аалдағыларнаң табырах ынағлазып алча. Кічігден сығара пайларда чөріп, көп нимені көрче, чуртас оңдайын сизінче.

Фёдор Павловичтің хылынғаны, тудынғаны, кізілернең чоохтасханы аның хылииның пасха-пасха сарин чарытчалар. Хакастарнаң чоохтасчатса, ол амыр, иптіг тудынча, чонның кибірін улуғлапча. Че Пычон аны тик чирдең пыролапчатханда, ол, тарынып, аннаң хазыр чоохтасча.

Чаада араласхан кізі, Фёдор Павлович, наа үлгү ниме полчатханын чахсы пілче. Мындағ хорығлығ туста ағаа сөбірезінең хада көп хыйалны көрерге килісче. Андағ даа полза, Хоортай аға паза аалдағы чон оларға хынча паза оларны улуғлапча. Фёдор хакастарны хасхылардаң тоғыр күрезіге тартча. Олар, тізең, ағаа киртінчелер.

Арина Петровна тастындағы сіліг көрімінең, иптіг тудынызынаң ідök аалдағы чонның көңніне кірче. Кічігде пай Самохваловта иб аразында тоғынған даа полза, пічікке үгренип алған. Іди поэнының пілізін хакастарға читірче, соонаң үгретчі улыбысча. Арина Петровнаның хоос омазы пастыра автор хакас аалларында орыс үгретчілернің піріктірілген омазын көзітче.

«БҮрэххы аалда» романдагы оңныг нимес матырларның омалары

Оңныг нимес матырларга *Пычон, Хапыңның сөбірези, Сеерге, Харбинка, Аларчон* кірчелер. Оларның аразында *Пычон Почкаев* 1930 чыллардагы литературада чайалған ыырчының омазына төйөй нимес. Ол ікі чуртас апарчатхан угаа көйтүк паза хорғыстыг ыырчы. Пір саринаң, ол аал Совединің кнезі полча, че олох туста, хасхыларнаң пірге полып, чоннаң тоғыр тоғыс апарча. Олар, тізең, агаа киртінчелер. Ікі хылыхтыг ыырчы поэзын килістіре тудын пілче. Сағам на Хоортай ағаны «мунаан» тибісче. Че «им» сөсті ис салып, тузында сизік хаап, нымахтагы түлгү чили, көйтүктен сыхча: «*Хоортай ага, сірер хайди имгөк сабылыбысхазар? Хакас кізее им чарабачаң, тидір нооза Аларчон*». Ідөк Сеерге хасхыны өдірібізерге сағынча, че ол аннаң хорыхча. Аалда прайзынаң хыйға кізі полча, че Минсуғда саңай алыг кізі полыбысча. Полынцевтернең ідөк ікі пасха кізі чили чоохтасча. Пастагы туста, хычанып, хазырланча. Анаң, иртіре хылын салғанын сизініп, чоо чойырхап, сынчык кізі полчатханын көзідерге күстеніп, «мин, Совет үлгүзі, хыйыхтирға пирбеспін» тіп ізендірче. Че поэзы, тізең, олардаң озарға, табыраанча чох идерге, прай сүмезін салып, күстенче.

Пычонда сағынчатхан сағыстары, итчеткен киректері хоостыра хыйға, че поэзының чырғаллыг чуртазынаңар ла сағынчатхан, үлгее хынаачы, ачын, хорғыстыг ыырчының омазы көзіділче.

Сеерге хан тузында ахтарның офицері полған. Ол көп ниме пілче, ол санда Пычонның Колчакка тоғынғанын, аннаңар ол аның хылиин орта сизінче. Че наа чуртастың хулғаларын пу харахнаң көрбин, аны чох идер үчүн пір дее нимедең чіксібінче, тынын даа айабин пир салча. Ол угаа сүмеліг, көйтүк, чапчаң. Аның хылии чон үлгүзінең тоғыр күрезіг апарарға салылча. Ол ізенче: «Че ах үлгүзі айланар. Япон ханы пісті орыстан чарарға хабазар». Че аның ізенізі толбаан, ідөк аның чуртазы тоозылған.

Харбинка Самохвалов – наа үлгүні хырт көрчеткен, аннаң тоғыр күрезіг апарчатхан ыырчы. Пу хазыр, хорғыстыг ыырчы, чүлен салып,

сыыҕа кірерге күстенче. Че сын сағызы, чабал киректері іле сых парғанда, ол, харибдең тизіп, ыраххы аалда Пычонға Совет үлгүзінең тоғыр чааласчаң армия тимнепче. Че олох туста Арина Петровнаа хынызы олаңай кізі хылиин чарытча. Мынзы авторның кізінің хылиин, сағыс-көгізін толдыра, өзісте сын оңдайнаң чарытчаң күзін киречілепче.

Аларчон хам тастындағы көрімінең олаңай ла кізі. Че хамнаан хараа соонда прай аалны улам пик холға тутхан. Пу чағынғы аалларда аның улуғ хам полып сабланчатханына хай пірее кізілер киртінминчеткен, аннаңар Аларчон хараағы тоғызына өрінчеткен. Хоортай апсахтың інеен өдірібізіп, чойланчатхан Пычонны оңдайлабызып, чонны поэзына кир тіндірче, че чонның күзі, наа үлгее киртінізі Аларчон хамны пайларнаң, хасхыларнаң хада чиңче.

Хапың пай ирепчі пайларынаң на артых үлүстіглер пу аалдағы чоннаң. Сынында ол ис-пай чох-чоостың күзінең килче, олар ідөк пір ниме чох халчалар. Оларның омаларында чой, харам, улуғзырхос, көдірілчек, арғаас, хортых кізілер көзіділчелер. Автор, аның ипчізіне пір дее хынминчатханын көзідіп, сыбыра «талтайта» тур салғанын таныхтапча, Хапың хаты ла тіп пасча. Хапыңның пайы тик чирдең килче, ідөк үрепче – көйтік Пычонның холына кіріп одырча.

Пай төлінің улуғ көöllіг, өтіркеес хылии толдыразынаң Тойоңның омазында чайалған. Пу чазырхаас, көйтік, істі көйеечі, пір дее тоғысха чарабаан оол. Че, андағ даа полза, ол Пычонның устаанынаң наа үлгүдең тоғыр тоғыс апарча. Сабисті кинеткен соонда, пабазынаң поэзын арачылир үчүн, аны чуурап, сарығ тайны сыйлаачых полча, че поэзы, Сеергенең чөптөзіп, атты ағаа пирерге ал парыбысча.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.